

фічний хронотоп (де простір і час є вічним, життєдайним) – вимальовується яскравим образом» [9, с. 388].

Світ, який вифантазовує лірична героїня, – парадоксально-реальний простір казки, театру, карнавалу, в якому можна грати обрану роль, змінювати маски, декорувати непривабливі прояви особистого чи суспільного життя. У поемах розгортаються властиві поетиці Ірини

Жиленко концепти дому, лісу, саду, вікна, щастя, світла, свята. Поруч із ними органічно співіснують образи культури: персонажі античних міфів (фавн, Пан), фольклорних (Котигорошко, Змій) і літературних творів (Попелюшка, герої Андерсена). Настроям лейтмотивом кожної з поем є щирість у відтворенні особистісних вражень і переживань. Проаналізовані твори сповнені оптимізму та вітальної енергії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. Москва : Художественная литература, 1990. 543 с.
2. Одоєвський В.Ф. Городок у табакерці. URL: https://xn--80aaukc.xn--j1amh/gorodok_u_tabakertsi.html (дата звернення: 05.09.2019).
3. Жиленко І. Вибране : Поезії. Київ : Дніпро, 1990. 334 с.
4. Сулима В. «Жила я просто, ясно, тихо...» : До ювілею Ірини Жиленко. *Дивослово*. 2011. № 4. С. 49–56.
5. Кривцун О. А. Эстетика : учебник. Москва : Юрайт, 2016. 549 с.
6. Жиленко І. Ното feriens : спогади. Київ : Смолоскип, 2011. 816 с.
7. Кондратьєва А.В., Кулакевич Л.М. Небарокові тенденції в поезії Ірини Жиленко. *Вісник Придніпровської державної академії будівництва та архітектури*. 2012. № 6. С. 63–65.
8. Чистяк Д. Слово незахідне Ірини Жиленко. *Слово Просвіти*. 2011. 6 квітня.
9. Штолько М.А. «Міський текст» Ірини Жиленко. *Актуальні проблеми слов'янської філології*. 2010. Випуск XXIII. Частина 2. С. 384–393.

УДК 821.161.2-311.6.09«185»П.Куліш:140.8

DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2019.11-2.16>

ФІЛОСОФСЬКІ ІНКРУСТАЦІЇ В РОМАНІ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША «ЧОРНА РАДА»

PHILOSOPHICAL INCRUSTATIONS IN THE NOVEL “THE BLACK COUNCIL” BY PANTELEYMON KULISH

Гірняк М.О.,

orcid.org/0000-0002-1396-2888

кандидат філологічних наук, доцент,

доцент кафедри теорії літератури та порівняльного літературознавства
Львівського національного університету імені Івана Франка

У статті зосереджено увагу на основних світоглядних проблемах, що формують філософський вимір «Чорної ради» Пантелеймона Куліша, і на способах проникнення філософії в художній текст у романі письменника. Філософія у «Чорній раді» П. Куліша функціонує на двох рівнях: як своєрідна «канва», що існує в тексті імпліцитно, спонукаючи поінформованого читача проводити паралелі з інтелектуальними пошуками в інших творах і наукових працях письменника, і як «інкрустації» – філософські акценти-вкраплення в основній «тканині» наративу. Імпліцитне інтелектуальне підґрунтя в романі «Чорна рада» пов'язане насамперед із осмисленням соціальних конфліктів в епоху Руїни, амбівалентною інтерпретацією феномену запорозького козацтва, закоріненою в історіософських поглядах автора, а також із «хутірною філософією» (русоїстським потягом до сільської ідилії, утечею від людської суєти). Філософські інкрустації з'являються в романі П. Куліша у характеристиці персонажів, через повчання-проповіді, у намаганнях персонажів осмислити вічні істини буття. Розставляючи у творі філософські акценти, автор часто апелює до церковнослов'янської мови чи спеціального шрифту, до сакральних текстів, але найважливіше те, що такі інкрустації засвідчують співіснування у творі подієво-історичної та філософсько-параболічної площин. Іноді осмислення універсальних проблем у романі закорінене у сфері повсякденного чи у світі природи, але особливої філософської глибини набувають релігійно-екзистенційні інкрустації, що порушують питання про сенс людського існування, про буття людини у світі та «суєту суєт», про цінність життя і смерті, про ідентичність людини та її постійне балансування поміж різними полюсами духовної світобудови.

Ключові слова: філософія, інкрустації, параболічність, історіософія, хутірна філософія, дидактизм, релігійно-екзистенційні проблеми, вічні істини.

The article deals with main world-view problems which form the philosophical dimension of "The Black Council" by Pan-teyleymon Kulish as well as with ways of penetration of philosophy into the artistic text in the writer's novel. The philosophy functions in "The Black Council" by P. Kulish at two levels. The first level is a kind of "canvas", groundwork, existing implicitly in the work and impelling the informed reader to draw parallels to intellectual searches in other literary and scholarly works by the writer. The second one is "incrustations", namely, the philosophical emphases, interspersions in the basic "texture" of the narrative. In the novel "The Black Council" the implicit intellectual ground is associated foremost with comprehending the social conflicts in the period of Ruin, ambivalent interpretation of Zaporozhzhya Cossacks phenomenon, rooted in the author's historiosophical views as well as with "hamlet philosophy" (Rousseauist inclination to village idyll, escape from human vanity). The philosophical incrustations appear in the novel by P. Kulish during representation of characters, by means of precepts-sermons, in characters' efforts to comprehend eternal truths of being. Highlighting key philosophical points in the work, the author appeals frequently to the Church Slavonic language, special types, sacral texts, but the most important thing is the coexistence of event-historical and philosophical-parabolic areas the incrustations prove in the work. Occasionally comprehending the universal problems is rooted in the sphere of everydayness or the one of nature in the novel; however the peculiar philosophical depth belongs to religious-existential incrustations which raise questions about the meaning of human existence, human being in the world and "vanitas vanitatum", value of life and death, about human identity and the permanent libration of the person between different poles of spiritual universe.

Key words: philosophy, incrustations, parabolicity, historiosophy, hamlet philosophy, didacticism, religious-existential problems, eternal truths.

Постановка проблеми. Роман Пантелеймона Куліша «Чорна рада» увійшов у канон української літератури насамперед як перший україномовний історичний роман, автор якого намагається з'ясувати причини драматичних чи навіть трагічних подій, що відбувалися в епоху Руїни. Водночас значення цього твору не обмежується висвітленням фактів української історії та укоріненню нового літературного жанру в національному мистецтві. У 1840-х рр. П. Куліш створює історичний роман, у якому відчувається схильність до філософського осмислення історії та світу і який відтак можна розглядати як передчуття т. зв. «мислячої історії» [1, с. 10], що буде особливо притаманна прозі ХХ ст. Незважаючи на різні рівні присутності філософії в романі П. Куліша, ця проблема не була достатньо з'ясована в кулішезнавчих наукових працях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблему філософізації художнього тексту П. Куліша частково порушували у своїх дослідженнях ще І. Франко [2], В. Щурат [3], М.Зеров [4], В. Петров [5–7] і Д. Чижевський [8], акцентуючи на «хутірній філософії» чи християнській ідеології письменника, його історіософських, раціоналістично-просвітницьких чи кордоцентричних поглядах. На зламі ХХ і ХХІ ст. «Чорну раду», зокрема завдяки праці Р. Багрій [9], часто розглядали насамперед як історичний роман вальтер-скоттівського типу. Така інтерпретація твору, безперечно, має право на існування: письменник показує непрості сторінки української історії, але багато уваги приділяє інтимній сюжетній лінії та пригодницькому елементу, прагнучи зацікавити читача і зробити історію легкою для сприймання. Однак, як слушно зауважили сучасні дослідники (С. Нахлік, В. Івашків), порівняно з прозою В. Скотта історичний роман П. Куліша «позначений більшою ідеологізацією та філософічністю»

[10, с. 105] і «має виразні риси філософсько-політичного роману» [11, с. 203]. Створюючи історичний роман, П. Куліш відповідно до своїх переконань намагався творити «літературу, яка мала б поліфункціональне призначення – була б філософією, історіографією, народознавством і проповіддю» [10, с. 85].

Постановка завдання. У статті ставимо перед собою завдання з'ясувати, які основні світоглядні акценти формують філософський вимір «Чорної ради» П. Куліша і які способи проникнення філософії в художній текст можна простежити у романі письменника.

Виклад основного матеріалу. Філософія у романі П. Куліша виявляється *на двох рівнях*. З одного боку, вона присутня як потужне підґрунтя, *своєрідна «канва»*, що надає творові цілісності, глибшого погляду на світ і забезпечує діалог з іншими працями П. Куліша, засвідчуючи певні світоглядні орієнтири письменника. Навіть зображаючи події, що передували «чорній раді», й особливості її перебігу, П. Куліш не зупиняється на констатуванні фактів чи психології персонажів, а намагається збагнути причини та наслідки подібних історичних помилок. Письменник порушує проблему взаємин між гетьманами і запорозьким козацтвом, городовою старшиною і міщанами та селянами, впроваджуючи численні дискусії на політичні теми в текст роману й демонструючи, як поступово визрівало в Україні протистояння на *соціальному ґрунті*. На важливості соціальної тематики у «Чорній раді» наголошував уже В. Петров [12, с. 265], однак йдеться не так про власне соціальні проблеми, як насамперед про те, щоб за допомогою наратора та персонажів акцентувати, до чого призводять чвари між суспільними прошарками. Відсутність належної поваги до простолуду, популізм, спровокований «неситою жадобою старшиновання» [13, с. 97], над-

мірна гордість представників політичної еліти, не здатних на компроміси (Сомко «навпростець іде, не хоче нікому *прідіте поклонімося*» [13, с. 45]), і недалекоглядність народних мас (селяни і міщани скоро зрозуміли обман, але «шкода перемішувати тісто, вийнявши з печі»: «яке посадили, таке і спечеться» [13, с. 153]) якраз і спровокували в Україні період «руїни», що не залишав шансів для швидких позитивних змін: «Який тепер чорт скаже тобі що-небудь ясно, коли звідусюди нахмарило? Виясниться вам хіба тоді, як заторохтять грім та забліскає блискавиця» [13, с. 114].

Філософське підґрунтя роману стає більш відчутним, коли автор торкається *історіософських* питань, зокрема співіснування державотворчого та стихійного первнів у минулому українського народу. Упродовж усього твору можна простежувати відгомін амбівалентного ставлення П. Куліша до запорозького козацтва. Персонажі «Чорної ради» здебільшого сприймають запорожців як «купу голоти» [13, с. 120], що братається з міщанами супроти старшини, як неприборкану силу, яка може бездумно зносити все на своєму шляху: «Уже що наші братчики задумують, чи добре, чи лихе, так швидше воду в Дніпрі зупиниш, ніж їх. Хоч греблі гати, хоч мости мости, вода прорветься: ні порадою, ні силою не переможеш нашого товариства. Лучче пливи, куди вода несе» [13, с. 131]. Попри таку характеристику, запорожці в романі все ж таки зберігають за собою славу легендарних лицарів, для яких першорядним є питання честі та порядності: «зроду-звіку козак не був і не буде катом» [13, с. 162]. Зневажлива оцінка запорозьких братчиків у «Чорній раді» спровокована передусім своєрідним «виродженням» козацтва, на якому неодноразово акцентують персонажі. Піп-полковник Шрам визнає, що спершу Запорожжя було осередком козацьких вольностей і звичаїв, справжніх українських лицарів, але протиставляє його «теперішньому» Запорожжю, куди ідуть «або гольцяпаки, або злодюги, що бояться шибениці, або дармоїди» [13, с. 66].

Неоднозначне ставлення до запорозького козацтва в «Чорній раді» закорінене також в історіософських поглядах самого П. Куліша, які, як відомо, зазнавали істотної зміни. Досліджуючи творчість письменника «у світлі його інтелектуальних трансформацій», дослідники звертають увагу, що історична візія раннього П. Куліша була «скерована на репрезентацію козацької слави та героїки» [14, с. 462], але поступово письменник починає тяжіти до культурницької позиції, стає «деміфологізатором» козаччини, «захис-

ником елітарних цінностей від руїницького бунту мас» [14, с. 496; 10, с. 78]. Складні умови виживання, постійна психологічна напруга, аскетичний побут і вічна боротьба за існування, на переконання пізнього П. Куліша, сприяли радше загостренню примітивних інстинктів, тоді як державність залежить передусім від усамостійнення національного духу [14, с. 502; 10, с. 74].

Імплицитне інтелектуальне підґрунтя «Чорної ради» забезпечує також *хутірна філософія* П. Куліша. Безпосередніх дискусій із приводу проблем, які письменник активно порушуватиме і переживатиме на власному досвіді в пізній період своєї творчості, небагато, однак різні позиції, на яких стоять персонажі в «хутірному» питанні, засвідчують, що вже під час роботи над «Чорною радою» – тобто в 40-х рр. XIX ст. – феномен хуторянства був предметом інтелектуальних роздумів П. Куліша. Шрам не розуміє, як тоді, коли «огонь уже підложено і ось туж-туж пожежа схопиться по Україні» [13, с. 62], Черевань може сидіти, склавши руки, і думати про спокійне життя на хуторі, де є що їсти-пити й «у чому хороше походити» [13, с. 62]. У мить найбільшого обурення піп-полковник називає свого друга «Барабашем», дорікаючи, що саме егоїстичні інтереси кожної людини зокрема є найбільшою зрадою країни і перепоною для її державницького майбутнього. Такі звинувачення співзвучні з доволі гострою оцінкою, яку згодом дали Кулішевим поглядам І. Франко та Д. Донцов. Іронічно називаючи П. Куліша «апостолом хуторної філософії», І. Франко зазначає, що він «жив у царстві своїх власних мрій, відділений китайським муром від життя й інтересів рідного народу» [2, с. 479–480], а відомий ідеолог «чину» Д. Донцов, розглядаючи конфлікт П. Куліша й Т. Шевченка як «одвічну боротьбу двох світоглядів», взагалі не може без зневаги згадувати про бажання Куліша «чмихнути у темну нору, на хутір, де солон'ї, борщ і вареники» та шукати затишку в тихих левадах [15, с. 11, 24].

Уважне прочитання роману «Чорна рада» засвідчує, що вже в період написання твору П. Куліш не схильний до однозначного трактування хуторянства. На відміну від «на всю губу пана» Гвинтовки, позиція якого («Моя хата скраю, я нічого не знаю» [13, с. 142]) супроводжується паралельними переговорами з протилежними таборами, у Череваня «нема ні таких гаїв, ні таких широченних лугів, ні таких вишняків, да зате жоден міщанин київський не подивиться скоса на Хмарище» [13, с. 141]. Хуторянство Череваня – це передусім любов до старосвітського життя, потяг

до архаїчної сільської ідилії та природи, протиставленої міській цивілізації, тобто це передчуття тієї хутірної філософії, яка буде притаманна самому письменникові на схилі віку.

М. Зеров слушно зауважив, що хутір для Куліша – це насправді «далекий від людської метушні робочий кабінет», «те саме, що монастир для втомленого війною і підбитого віком запорожця» [4, с. 190], а В. Петров узагалі запропонував розглядати любов П. Куліша до хutorянського життя у «містично-філософічному» контексті, як «утечу» – тільки не у сковородинівському «аскетично-платонічному формулюванні», не як утечу задля «повсякчасного мандрування» й «дикої ізольованої самоти» [6, с. 217], а як утечу задля можливості спокійної культурної праці на лоні природи. Інша річ, що, переживаючи радість від руссоїстської ідилії, П. Куліш не може відмовитися від розумової праці. Саме тому дослідники акцентували на тому, що «до самісінької смерти не з'ясував собі Куліш, чи то він столичний журналіст, чи дрібний хutorянин» [6, с. 227], і що в антитезі «серця» та «голови», «хutora» та «міста» Куліш не мислив одного без іншого, шукав «шляхів гармонізації цих протилежних первнів» [10, с. 26].

Крім філософії, що існує в тексті неомовби «під сіткою», у романі «Чорна рада» можна простежити ще один потужний рівень філософізації – *філософські інкрустації*. У прикладному мистецтві цей термін означає оздоблення виробу вставками з інших матеріалів, однак він добре надається і до літературознавчого вжитку – для позначення філософських думок, які з'являються як своєрідні «вкраплення» в основній «тканині» нарративу, щоб акцентувати на вічних питаннях людського існування.

Філософський вимір твору відчутний уже з перших сторінок «Чорної ради», коли наратор, *характеризуючи персонажів*, виділяє з-поміж інших Божого Чоловіка – сліпого кобзаря, християнська мораль якого, як уже зазначали дослідники, «дещо протистоїть історичності твору» [16, с. 211; 10, с. 115]. На відміну від усіх інших людей, що переймаються власними проблемами або заангажовані в політичні перипетії, Божий Чоловік усвідомлює, що найбільше щастя людини полягає в її здатності, попри політичні, соціальні та приватні конфлікти, зберегти душу чистою і праведною. Про духовний аристократизм персонажа свідчить навіть його зовнішній портрет: «темний він був на очі, а ходив без проводиря <...> на виду дідусь просіяв якимсь світом <...> підведе вгору очі, наче бачить таке, <чого видно-

щий зроду не побачить» [13, с. 43–44]. Показово, що бачити і розуміти вічне Божий Чоловік спроможний більше, ніж священнослужитель Шрам. Піп-полковник так перейнявся мирськими незгодами, що дорікає кобзареві за виявлене милосердя до пораненого Кирила Тура. Хоча зазвичай у романі саме Шрам «проповідує слово правди Божої», у діалозі з Божим Чоловіком він виявляється тим, хто повинен засвоїти «науку»: «Мені усі ви рівні; я в ваші чвари да свари не мішаюсь» [13, с. 104].

Філософські інкрустації у романі «Чорна рада» часто з'являються через повчання, що набувають стильових ознак проповіді. До таких *повчань-проповідей* вдаються навіть другорядні чи епізодичні персонажі. Наголошуючи на певних істинах і переконуючи в них співрозмовника, вони можуть, як отаман Пугач, апелювати до народної мудрості («добре собі пам'ятай, що брехнею світ пройде, та назад не вернешся» [13, с. 160]), однак здебільшого роздуми-повчання персонажів закорінені в Божому законі. Череваниха, попри стереотипні застереження, на зразок «жіноча річ коло припічка!», намагається пояснити братові Гвинтовці: «Душа в чоловіка одна, що в козака, що в жінки: занাপастивши її, другої не добудеш...» [13, с. 142]. Старійшини сільської громади, з огляду на свій життєвський і навіть історичний досвід, свідчать, що лише орієнтація на Бога дозволила народові зберегти свою ідентичність і протистояти сильнішому ворогові: «Ляхи та недоляшки думали, що притопчуть козака <...> А наш брат <...> щоніч з плачем зове на поміч Бога <...> перед Богом душу свою, як горющу, негасиму свічку ставить: тим-то й не слабло наше серце, тим-то ми сміливо рушали супроти нечестивої сили, і Господь повсякчас помагав нам!» [13, с. 100–101].

Переважно проповідницьке слово з'являється в «Чорній раді» завдяки Шрамові та Сомкові. У багатьох епізодах роману Шрам неомовби відчуває власну місію навчати розуму інших, а відтак неодноразово постає як голос правди, протиставлений підступним діянням лукавого. Зміщення подієво-історичної площини у філософсько-параболічну особливо відчутне напередодні чорної ради в поведінці Шрама і Вуяхевича, який у романі зображений як зрадник Сомка. Шрам ходить поміж козаками і то згадує про єдність за часів Богдана Хмельницького, то «Христову притчу розкаже, схиляючи буї душі до кротості да до любові» [13, с. 139]. Паволоцький піп-полковник асоціюється нараторові з сіячем доброго зерна, але, «як за тим сіятелем по ниві», так і за Шрамом

«слідом ходив диявол і всівав плевели в пшеницю <...> як от рибалка, їздячи човном, кукольван розсипає, так той потайний зрадця Вуяхевич розсипав гіркі слова в козацькій душі» [13, с. 139].

Повчання-проповіді Шрам адресує не лише іншим – козакам у таборі чи мирянам у храмі («Блюдітеся, да не порабощенні будете; стережітеся, щоб не дано вас ізнов ляхам на поталу!» [13, с. 42]), – а й собі самому. Відчуваючи внутрішню тривогу, він заспокоює себе словами відомого псалма: «Вскую прискорбна еси, душе моя, і вскую смущаєши мя? Уповай на Господа!» [13, с. 61] (див. також: Пс. 42,6). Важливо, що такі міркування здебільшого подані курсивом і в незвичному для читача мовному оформленні. Як зауважив Д. Чижевський, «без церковнослов'янських текстів з Біблії дійові особи Куліша не можуть обійтися» [8, с. 421]. Письменник немовби зумисне робить «інкрустації» в основному викладі, привертаючи увагу до істин, які пропонує Святе Письмо – чи Книга Псалмів чи, як у свідченні Сомка, євангельський текст: «Може б, мені <...> й страшно було, якби не було написано: *«Не убийтеся от убивающих тіло, души же не могущих убити...»*» [13, с. 165] (див. також: Мт. 10,28).

Поява філософсько-релігійних інкрустацій-повчань у «Чорній раді» є ознакою співіснування у творі двох тенденцій. З одного боку, це тяжіння автора до філософізації, а з іншого – свідомий чи несвідомий намір «дати повість трохи дидактичного жанру» [17, с. 199], закорінений у творчій особистості П. Куліша, в його уявленні про власну просвітницьку місію. Дослідники неодноразово наголошували на тому, що П. Куліш намагався творити свій імідж «мудрого ментора», який шукає «внутрішньої, моральної Правди» [14, с. 464–465]; навіть в інтимних листах «він застерігає, він кличе, радить, наказує, вимагає, втручається, картає», «як ветхозавітний пророк, він один знає правду, путь спасіння й майбутне», але «він також і вчитель, що дає своїм адресатам конкретні настанови, навіть конкретні завдання» [18, с. 19]. Як наслідок, і в приватному спілкуванні, і в художній творчості, зокрема в «Чорній раді», у Кулішовому слові – «за проповіддю пристрасть, за пророцтвом інтелектуальний пошук, за часовим і дочасним вічні правди людського буття й почувань» [18, с. 50].

Вихід у сферу вічних істин у романі «Чорна рада» часто спровокований увагою персонажів до повсякденного, їхнім усвідомленням того, що навіть найдрібніші побутові речі можуть набувати глибокого сенсу. Побачивши замилювання Череваня божком, зображеним на жбані, Шрам

пропонує розгадати пов'язану із ним загадку: «Король каже: «Потіха моя!», краля каже: «Погибель моя!»» [13, с. 51]. Черевань спроможний проінтерпретувати відповідні образи лише у побутово-приземленій площині: чоловік напідпитку вважає себе королем, а для жінки це справжня «погибель». Таке сприйняття, звичайно, можливе, але Шрам спонукає свого приятеля розкодувати алегоричний сенс цієї загадки та побачити асоціації з вічним протистоянням тіла і душі: «Король тут – тіло, а краля – так се душа. Тіло потішається, як чоловік зап'є, а душа помирає» [13, с. 51]. Персонажі «Чорної ради» не оминають жодної нагоди зробити на основі конкретних фактів, подій чи рішень філософські узагальнення і співвіднести власні висновки з відомими істинами. Відмовляючись під час езекуції вдарити Кирила Тура кием по голові, один із запорозьких дідів нагадує, що «голова – образ і подобиє Боже», а відтак вона «нічим не винна: *із серця ісходять помишлення злая, убійства, прелюбодіяння, любодіяння, татьби*» [13, с. 127] (див. також: Мт. 15,19). Іноді, зіставляючи власні міркування з вічними істинами, персонажі немовби присвоюють авторитетне слово із сакральних текстів. Сомко аргументує свій намір одружитися з Лесею цитатою із Книги Буття – «Не добро бути чоловіку одному» [13, с. 72] (див.: Буття 2,18), а Кирило Тур згадує, як став побратимом із Богданом Чорногором: «попросили панотця прочитати над нами із Апостола, що нас породило не тіло, а живе Слово Боже; і от уже ми тепер рідні брати» [13, с. 76].

Підґрунтям для філософських роздумів у «Чорній раді» є також *природа*, що дозволяє проводити аналогії між різними світами. Княгиня-полька, з якої знущається Гвинтовка, здається нараторові «бідним горобчиком», якого мучить дітвора за те, що, відповідно до повір'їв, горобці колись літали довкола розіп'ятого Христа і своїм цвірінканням «жив-жив» немовби повідомляли про те, що засуджений ще не помер на хресті. Пов'язані з народними віруваннями асоціації з'являються й у Шрамового сина Петра. Споглядаючи на нічне небо, він відчитує з плям на місяці історію Каїна та Авеля, а зорі спонукають подумати про людей, які невидимо і незбагнено для людського розуму пов'язані з небесними тілами: «Як засне грішне тіло, добрі душі, покинувши землю, зносяться до Господа Бога, купаються, обливаються у небесному світі, підслухають, що говорять небесні ангели. Як же часом покотиться по небу і погасне ясна зоря, козак перехреститься і помолиться за усопшую душу» [13, с. 84].

Філософської глибини романові «Чорна рада» надають насамперед ті «інкрустації», в яких релігійно-дидактичне забарвлення змінюється на *релігійно-екзистенційне*. Ідеться про те, що персонажі (особливо Божий Чоловік і Кирило Тур) час від часу намагаються осягнути особливості буття людини у світі, збагнути *сенса* власного існування, що для них немислимий без «внутрішнього прагнення до Бога» [8, с. 422]. Бажання осмислити складний і навіть суперечливий зв'язок людини з Богом і світом призводить до того, що персонажі іноді демонструють поєднання у своєму житті непокінчених речей і світоглядних орієнтирів. Характеризуючи Кирила Тура, Сомко переконає співрозмовників: хоча вдає він із себе паливоду, але «тільки й живе душі спасенієм». Гетьман згадує, що колись став свідком того, як Кирило Тур, молячись серед ночі Богу, «обливавсь гарячими сльозами, і нехай би пустинник зніс таку молитву до Бога, як сей гульвіса!» [13, с. 79]. Козак-характерник сам прагне зрозуміти специфіку своєї натури й розуміє, що насправді нічим не відрізняється від батька й багатьох інших козаків, котрі не могли всидіти «в господі і в полі», як «приборкані степові птахи»: весь світ не здатний вдовольнити козацької душі, – «тільки один Бог може її сповнити...» [13, с. 82]. Співіснування в козацькій натурі протилежних, на перший погляд, сутностей виявляється у запорозькій традиції «прощання зі світом». Упевнившись, що «ніщо на світі не стоїть ні радості, ні печалі» [13, с. 76], запорожці на схилі віку з музикантами, солодкими медами й кармазиновими жупанами підходили до воріт Межигірського Спаса й залишали за межами монастиря всі блага матеріального світу. Демонструючи здатність радісно, безпечно «да разом якось і смутно дивитись на Божий мир», запорожці гуляли і водночас «гульнею доводили, що все на світі суєта одна» [13, с. 65].

Мотив «суєти суєт», у якому відчувається відгомін не лише Книги Еклезіастової (Екл. 1), а й української барокової літератури, є визначальним у життєвій філософії персонажів. У Печерському монастирі увагу Шрама привертають надгробки, написи на яких нагадують перехожим про те, що земне життя кожної людини закінчується смертю. Померлі достойники немовби з потойбічного світу засвідчують, що, попри всю свою знатність, владу і доблесть, після смерті нічим не відрізняються від убогих старців, яким довічно належить «сім ступнів землі». Зображення, на яких шаблі, бунчуки й клейноди «перемішані з кістками, з Адамовими главами» [13, с. 69], змушували кожного, навіть

неписьменного, усвідомити суєтність багатства, слави й усіх мирських благ. У цьому епізоді, та й зрештою, у всьому романі П. Куліша, як зауважив В. Івашків, «на перший план висувається цілісна проблема Бога як істини, що перемагає суєтність, скороминушість усіляких химер» [11, с. 204].

Інколи усвідомлення марноти земних справ і переживань дозволяє персонажам зберегти внутрішній стрижень і протистояти мирським спокусам та історичним катаклізмам. Божий Чоловік, наприклад, зі спокійною усмішкою сприймає співчуття Череваня з приводу того, що через свою фізичну сліпоту не може оцінити красу жбану з грецьким божком. Така «суєта суєтствій» не спроможна позбавити Божого Чоловіка рівноваги. Навіть історичні події, через які персонажі «Чорної ради» втрачають спокій, сліпий кобзар сприймає як «завірюху», в якій не варто брати участі. Його життєва позиція ґрунтується на молитві до Бога, а дорога по світу – на мудрості «Нагірної проповіді»: «Блаженні милостивії, яко тії помилвані будуть...» [13, с. 44] (Мт. 5,7).

Відстороненість Божого Чоловіка від суспільного життя істотно відрізняється від хutorянської байдужості, спровокованої задоволенням власних інтересів. Відмова кобзаря від активної громадської позиції зумовлена переконанням у вищості таких цінностей, як правда і добро, а добро, як робить висновок В. Петров на основі Кулішевого листування, «здійснюється в тиші й мовчанні, в неказаності й відокремленості»: «за повсякденним галасом буднів його важко побачити й почути» [7, с. 259]. Очевидно, що прагнення Божого Чоловіка уникати мирської суєти, його життєва філософія тісно пов'язана з поглядами П. Куліша, що, за свідченням багатьох дослідників, ґрунтувалися на «містично-християнській» ідеології, «християнському евангелізмі» і «неоплатонізмі», які успішно поєднувалися з «русоїстичною натурфілософією», «етикою та пантеїзмом Спінози» та «філософією серця» [8, с. 422, 442; 14, с. 463]. Власне, зорієнтованість письменника на «ширші простори космічного, універсалістського світосприймання» [10, с. 27] пояснює, чому в «Чорній раді» «історичне буття виявляється минушим, відносним, а отже, й неістотним, тоді як абсолютним смислом наділяється сакральний час – вічність, Бог» [10, с. 116].

Усвідомлення суєтності земного існування провадить персонажів до роздумів про цінність *життя і смерті*. Особливо ця проблема хвилює Кирила Тура, який у розмові з Петром зізнається, що не дуже радий своєму одужанню після поєдинку. Він розуміє, що має бути вдячний добрим

людям, котрі поставили його на ноги, за їхнє милосердя, але відчуває: «Козацька доля в Бога на колінах. Туди і рветься наша душа» [13, с. 114]. Усім здається, що «нема вже в Бога нічого кращого над оцю мізерну жизнь», але насправді, на переконання козака-характерника, «вона не стоїть ніякогісінького жалю» [13, с. 114]. Сумніви з приводу того, що важливіше для людини – життя чи смерть, зумовлені недосконалістю та непевністю світу, у якому людині доводиться існувати. Кирило Тур готовий визволити Сомка ціною власного життя, адже воно для персонажа – суцільна омана, гра без сенсу. Тур може виконувати різні ролі, навіть «смичка», що визначає музику «людей-скрипок» [13, с. 165], але ця гра приносить не задоволення, а тугу. Здатність жартувати перед обличчям смерті козак-характерник пояснює тим, що все людське життя насправді схоже на жарт: «Помаже по губах медом, ти думаєш: от тут-то щастя! Аж глянеш – усе одна омана! Тим-то й кидаєш її за нізащо» [13, с. 167].

Відчуття невлаштованості у житті людини тісно пов'язане з *балансуванням між різними полюсами духовної світобудови*. Після чорної ради Кирило Тур, звертаючись до Петра, розмірковує, що «тепер усе на світі попереверталось», так що приятелі стали ворогами, багаті – убогими, а відтак він уже не впевнений навіть у власній ідентичності: «Увесь світ перелицьовано: як же ти хочеш, щоб тільки Тур zostався Туром? Зови мене або бугаєм абощо, тільки не Туром» [13, с. 155]. Такі переживання з'являються в персонажа після конкретної історичної події, але важливо, що зумовлені вони приреченістю людини існувати між добром і злом, святим і грішним, розумом і серцем, а відтак розгортаються передусім в екзистенційній, універсалістській площині. Очевидно, саме тому власні думки Кирила Тура виявляються співзвучними з мудрістю, вичитаною колись зі Святого Письма. Персонаж сам дивується, коли мимовільно починає, як у гарячці, говорити словами пророка Єремії («Чрево моє, чрево моє болить мені, смущається душа моя, терзається серце моє <...> Понеже вожді людей моїх синове буйнії суть і безумнії; мудрі суть, єже творити злая; благо же творити не познаша...» [13, с. 131–132] (див. також: Єр. 4,19–22) чи апелювати до Книги Псалмів («Хотілось би чоловікові не стояти на путі грішників, не ходити на совіт нечестивих, не сидіти на сідалищі губителів, так що ж?» [13, с. 131], (див.: Пс. 1,1).

Кирило Тур прагне іти «простою дорогою», але змушений констатувати, що, незважаючи на таке бажання, людину постійно підстерігають «тенета

лукавого», оминати які вдається хіба що Божому Чоловікові – тому, в кого «й думка, й серце у законі Господньому» [13, с. 131]. Власне, і Кирило Тур, і Божий Чоловік практично незалежно один від одного починають розуміти, що лише орієнтири на божественну премудрість і Боже Провидіння дають змогу людині втримати рівновагу на плутованих стежках свого життя і вижити під час найрізноманітніших земних катаклізмів. Очевидно, бажання зробити саме такі акценти спонукало П. Куліша завершити свій історичний роман релігійно-філософською постпозицією: «Так-то усе те лихо минулось, мов приснилось. Яке-то воно страшне усякому здавалось! А отже, як не Божа воля, то їх і не зачепило. Се так, як-от інколи схопиться заверюха – громом гримить, вітром бурхає, світу Божого не видно, поламле старе дерево, повиворочує з корінням дуби й берези: а чому указав Господь рости й цвісти, те й останеться, і красується весело да пишно, мов ізроду й хуртовини не бачило» [13, с. 173].

Висновки. У романі «Чорна рада» П. Куліша, який репрезентує насамперед історичну прозу XIX ст., можна простежити схильність до філософії, що виявляється не лише як імпліцитне підґрунтя твору, а й на рівні філософських інкрустацій. Засвідчуючи діалог роману з іншими творами і науковими працями письменника, філософська «канва» виявляє світоглядні пошуки автора з приводу соціальних та історіософських питань, а також амбівалентного ставлення до проблеми хуторянства. Філософські інкрустації, як «вкраплення» філософських думок в основній тканині наративу, з'являються впродовж усього твору – у характеристиці персонажів, у їхніх повчаннях-проповідях, спрямованих і до інших людей, і до самих себе. Здебільшого такі інкрустації є цитатами зі Святого Письма та подані в церковнослов'янському мовному оформленні, але найважливіше те, що вони засвідчують здатність персонажів навіть у повсякденних речах знаходити імпульс до роздумів про вічні істини людського буття. Зокрема, персонажі «Чорної ради» замислюються над сенсом власного існування, суєтою земного життя і цінністю смерті, балансуванням людини між різними полюсами духовної світобудови й можливістю віднайти внутрішній стрижень у Божому Провидінні.

У подальших дослідженнях варто з'ясувати, з одного боку, як світоглядні акценти «Чорної ради» корелюють з усією творчістю П. Куліша, а з іншого – простежити, яку роль відіграють філософські інкрустації у художніх творах інших письменників XIX ст., що готують підґрунтя для філософізації тексту в наступних літературних епохах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ільницький М.М. Людина в історії (Сучасний український історичний роман) : монографія. Київ : Дніпро, 1989. 356 с.
2. Франко І. З остатніх десятиліть XIX віку. *Твори*. У 50 т. Т. 41. Київ : Наукова думка, 1984. С. 471–529.
3. Щурат В. Філософічна основа творчості Куліша: В 25-ліття смерті письменника. Львів : Накладом автора, 1922. 157 с.
4. Зеров М. Пантелеймон Куліш. Біографічні праці й канва. *Твори*. У 2 т. Т. 2. Київ : Дніпро, 1990. С. 185–191.
5. Петров В. Хуторянство і Європа. *Розвідки / упор., передмова та прим. В. Брюховецького*. У 3 т. Т. 1. Київ : Темпора, 2013. С. 196–207.
6. Петров В. Куліш-хуторянин. *Розвідки / упор., передмова та прим. В. Брюховецького*. У 3 т. Т. 1. Київ : Темпора, 2013. С. 208–239.
7. Петров В. Теорія «культурництва» в Кулішовому листуванні р.1856-7. *Розвідки / упор., передмова та прим. В. Брюховецького*. У 3 т. Т. 1. Київ : Темпора, 2013. С. 240–261.
8. Чижевський Д. Історія української літератури (від початків до доби реалізму). Тернопіль : Феміна, 1994. 480 с.
9. Багій Р. Шлях сера Вальтера Скотта на Україну («Тарас Бульба» М. Гоголя і «Чорна рада» П. Куліша в світлі історичної романістики Вальтера Скотта) : літ.-крит. нарис. Київ : Редакція журналу «Всесвіт», 1993. 290 с.
10. Нахлік Є. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель : монографія. У 2 т. Т. 2. Київ : Український письменник, 2007. 462 с.
11. Івашків В. Художня, літературознавча і фольклористична парадигма ранньої творчості Пантелеймона Куліша : монографія. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009. 448 с.
12. Петров В. «Чорна Рада» як роман соціальний. *Розвідки / упор., передмова та прим. В. Брюховецького*. У 3 т. Т. 1. Київ : Темпора, 2013. С. 262–271.
13. Куліш П. Чорна рада. *Твори*. У 2 т. Т. 1. Київ : Наукова думка, 1998. С.38–173.
14. Ясь О. В. Історичне письмо Куліша у світлі його інтелектуальних трансформацій. *Хроніка 2000*. Київ, 2009. Вип. 78 : Пантелеймон Куліш: письменник, філософ, громадянин. С. 459–528.
15. Донцов Д. Два антагоністи (П. Куліш і Т. Шевченко). *Дві літератури нашої доби*. Львів : Книгозбірня «Просвіта», 1991. С. 11–27.
16. Янковська Ж. Фольклорно-етнографічні мотиви роману Пантелеймона Куліша «Чорна рада». *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*. 2010. Вип. 43. С.208–215.
17. Зеров М. Куліш: «Чорна рада». *Твори*. У 2 т. Т. 2. Київ : Дніпро, 1990. С. 196–203.
18. Шерех Ю. Кулішеві листи і Куліш у листах. *Пороги і заборіжжя. Література. Мистецтво. Ідеології*. У 3 т. Т. 2. Харків : Фоліо, 1998. С. 14–50.

УДК 821.161.2'06.09-2

DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2019.11-2.17>

ТВОРЧИСТЬ ВАЛЕРІЯ ГЕРАСИМЧУКА В КОНТЕКСТІ СИСТЕМНИХ ТА ІНТЕРТЕКСТУАЛЬНИХ ПОШУКІВ НОВІТНЬОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДРАМАТУРГІЇ

VALERII HERASYMCHUK CREATIVE WORKS IN THE CONTEXT OF MODERN UKRAINIAN DRAMATURGY SYSTEMATIC AND INTERTEXTUAL SEARCH

Каспич Г.Г.,

orcid.org/0000-0001-5834-7961

викладач вищої категорії

Технологічно-промислового коледжу

Вінницького національного аграрного університету

У статті розглянуто драматургічний доробок Валерія Герасимчука крізь призму української літературно-критичної думки. Зазначено, що навіть і сьогодні його твори належним чином не оцінено. Проаналізовано літературознавчі студії, присвячені митцю, визначено основні напрямки прочитання текстів драматурга в контексті інтертекстуальної методології сучасного літературознавства.

Звертає на себе увагу думка Ю. Караулова про специфіку сприйняття таких персонажів, які моделює В. Герасимчук у циклі «П'єси про великих»: знакові постаті історії, філософії, літератури, музики – історично реальні особи, наділені власною відносно відомою біографією, запрограмовані на певне сприйняття читачем або глядачем. Відзначаємо, що як драматург В. Герасимчук віддає перевагу інтертекстуальним набуткам біографічної драми, осмислюючи специфіку якої Є. Васильєв наголошує на її двох жанрових типах: аристотелівському (закритому) і неарис-